

הערת המערכת: מאמר זה מהווה נקודת התחלה לאיסוף מידע על בית הכנסת הגדול.

בית הכנסת הגדול בקובל, תמונה במילים / אלי מנדל.

עריכה: צבי רז

ביקור אצל אלי מנדל, 10.9.05

רקע:

אלי כל כך מעוניין היה להמשיך ולעבוד עם הגרפיקאית, איתה עבד בעבר בהצלחה כשנה תמימה, בהכנת הדגם החיצוני של בית הכנסת. היה מתאר לה את פנים בית הכנסת, תמונה החיה וקיימת מול עיניו. על פי אלי, ארון הקודש של בית הכנסת הגדול בקובל היה היפה ביותר בוהלין ובכל האזור המזרחי. את ארון הקודש שדדו הנאצים ועקבותיו אבדו. מספרים ששרידים מארון הקודש, למעלה, באזור החיבור לתקרה נראים כנראה בבית הכנסת עד היום הזה. הארון היה מוכסף כולו, היה מיוחד במינו, עליו שקדו אומנים מיוחדים שהגיעו לקובל בסביבות שנת 1912. סבו של אלי היה רב בית הכנסת הגדול באותם הימים והיה מספר לאלי על כך.

אלי מנדל מתעניין בבתי כנסת באופן כללי, ובבתי כנסת בפולין בפרט, בבתי כנסת עשויים מעץ. חולם על הקמת מודל של השטיבל הרוז'יני, בו נהג להתפלל עם אביו, בית כנסת זה היה עשוי עץ, עמד בקובל מאות שנים. מזל ששטיבל זה לא נשרף בשרפות שפקדו את קובל, כמו שאר השטיבלים העתיקים, היות והיה מבודד מהבתים שב"עיר", בלב השדות הוא נבנה. רק מאוחר יותר, בסביבות שנת 1910 הסתיימה בניית בית הכנסת הגדול, בסמוך לשטיבל הרוז'יני, וניבנו באזור הבנייה החדש עוד מבנה מסחר וממגורים.

הצגתי לאלי מספר צילומים של ארונות קודש, בימות, ופנים בתי כנסת שונים באזור פולין. מתוכם נראה לאלי שארון הקודש בבית הכנסת ע"ש רמ"א שבקרקוב, המתקרב ביותר לזה שהיה בבית הכנסת שבקובל. ההבדלים הבולטים הם שבקובל היה עמוד נפרד בצד ומעקה המדרגות היה מברזל ולא מבטון. גם לא היו כל הנברשות הנראות בבית הכנסת שבקרקוב.
להלן התיאור:

בית הכנסת הגדול שבקובל:

- שתי דלתות עץ רחבות בכניסה.
- שבע מדרגות יורדות על פי הפסוק "ממעמקים קראתיך יה".
- מסדרון המתפצל ימינה שמאלה. בצד שמאל בית הכנסת של הנגרים ובימין של סקטור אחר.
- הכניסה לעזרת נשים חיצונית, מקדימה, אחת בימין והשנייה בשמאל. עולים לקומה השנייה. עזרת הנשים, קומה שנייה, מתפצלת למעלה לשניים. צד ימין ושמאל וביניהם מסדרון המקשר שני הצדדים.
- תקרת בית הכנסת עגולה עם 6 ציורים של כלי נגינה. הצייר הגוי שצייר הכניס בכל ציור את החרב באמצע הציור וכלי נגינה שהכיר, לאו דווקא העתיקים-האוטנטיים.
- במרכז התקרה של בית הכנסת הייתה הגבהה של מבנה וחלונות קבועים בו סביב-סביב. את החלונות האלו היה השמש פותח בימות הקיץ לאורורר בית הכנסת. למבנה זה היה השמש מגיע מעזרת הנשים.
- ממרכז התקרה, ירדה נברשת גדולה ועגולה, שהייתה מורכבת מקונסטרוקציה של נרות גדולים, שאחר כך חוברו לחשמל. אפשר לראות הנברשת בתצלום מספר "פנקס קובל" של הבימה המרכזית. היו גם נברשות נוספות ליד העמוד וארון הקודש.
- הבימה (שנקראה בְּלֶמָה) הייתה ממוקמת במרכז בית הכנסת מתחת לנברשת הגדולה. הייתה בסגנון מודרני ולא בעיצוב הקלאסי (שבו עמודי הבימה תמכו בתקרת בית הכנסת). הבמה הייתה מוגבהת במספר מדרגות וגדולה ורחבה מספיק להכיל מימין ומשמאל שולחנות וספסלים. הבימה הייתה מוקפת במעקה עץ סביב-סביב.
- העמוד (עמוד הש"ץ), היכן שהתפלל הרב (שליח הציבור) היה ממוקם מימין לארון הקודש, סמוך למדרגות ארון הקודש. העמוד היה מוגבה מדרגה אחת או שתיים מהרצפה. חלקו העליון של העמוד היה בשיפוע, שם היו מניחים את ספר התפילה. ומעל השיפוע היה משטח עליו היו מניחים את הפמוטים. על המשך העמוד, למעלה ממשטח הפמוטים היה ה"מזרח". הגבהה של מבנה מגולף.
- ארון הקודש היה צמוד למרכז קיר המזרח של בית הכנסת. מאחוריו היו כנראה חלונות לא שימושיים של בית הכנסת, שנראים על פי הצילומים במרכז קיר המזרח החיצוניים של בית הכנסת. הארון מוגבה בכ-7-6 מדרגות ומבנה ארון הקודש הגיע עד לתקרת בית הכנסת. ומשני צדי המדרגות היה מעקה ברזל מפורזל. דלתות הארון היו בגובה החזה, שתי דלתות עץ מגולפות ומוכספות (ציפוי בצבע כסף). מתחת לארון הייתה מגרה רחבה שם היו מניחים את הפרוכות השונות. לכל חג היו מחליפים את הפרוכת. את הפרוכת היו פותחים לצדדים בעזרת מתקן של גלגלונים קטנים וחבל

משיכה. מעל הפרוכת ומקדימה לה הייתה קבועה הכפורת. העשויה ממשי ועליה רקומים פרחים וקישוטים. ארון הקודש היה מגולף, בקישוטים ומוכסף. הסורגים עם הפיתוחים שנראים בצילום מבית הכנסת העתיק שבפראג, מזכירים לאלי את הפיתוחים על ארון הקודש בקובל. מעל הכפורת גולפו לוחות הברית ומעליהם הנשר שנגע בתקרת ההיכל **(אלי לא בטוח אם היה זה הנשר הרוסי, בעל שני הראשים).**

- משני צדי ארון הקודש, על הקיר המזרחי, צבעו הסיידים בצבע שמן את הקירות עם קישוטים מתאימים. אלי מספר שסבו אמר לו שגם טבעת זהב (ארון הקודש) צריכה להיות ענודה על אצבע הולמת (כלומר ליד קירות נאים).
- החנוכייה הייתה ניצבת על שולחן מיוחד ליד הקיר הדרומי ובמרכזו. מתחת לעזרת הנשים. החנוכייה הייתה צנועה יחסית לבתי כנסת מפוארים שבערים הגדולות.
- האנשים המכובדים של בית הכנסת היו יושבים מקדימה, ליד קיר המזרח, וליד הבימה.
- המקהלה הייתה ניצבת על הבימה, היו עד 20 איש במקהלה.
- החזן היה ניצב על מדרגות ארון הקודש.
- לצד העמוד ישב הרבי.

הצילום היחיד מתוך בית הכנסת: הבימה שבבית הכנסת הגדול. 1920. נלקח מתוך פנקס קובל שפורסם בארגנטינה.

- מבט ממזרח למערב. מימין נראה מעקה עזרת נשים והפרוזדור בין שני אגפי עזרת הנשים. מעל הבימה השתלשלה הנברשת עם נרות/נורות חשמל. מסביב לבימה היו מסומנים המושבים של המכובדים.

Kowel , The Coat of Arms of the Russian period

מעל ארון הקודש בבית הכנסת התנוססו כנראה סמלי הנשר הרוסי

סורגים עם פיתוחים סביב לבימה, צילום מבית כנסת העתיק בקהילת פראג - על פי אלי מנדל, עיטורים ופיתוחים בדומה למתואר כאן, היו על ארון הקודש בבית הכנסת של קובל.

ארון הקודש בבית הכנסת ע"ש רמ"א, בגלוי המשנות העשרים של המאה ה-20. אלבום תמונות של "בני ברית", קרקוב בית התפוצות - המרכז לתיעוד חזותי - ארון קודש זה הוא על פי אלי מנדל, הקרוב ביותר לארון הקודש שבבית הכנסת הגדול בקובל.

נספח: בתי הכנסת של היהודים האשכנזים - דוד דוידוביץ

-קטעי מאמרים-

פנים בית הכנסת ע"ש נוז'יק, 1984 פולין, בית התפוצות

"הדגשת שני מומנטים אדריכליים-יסודיים של פנים הבית; הראשון, החשוב ביותר - הצורך בקיום בימה, כמקום הוראה, דרשה ותפילה, והשני - הפרדת אולם התפילה המיועד לגברים מה"פוליש" ומ"עזרת הנשים". הדגשת ערכה של הבימה מבחינה ארכיטקטונית, על ידי קביעתה במרכז הבית,

קובעת את תכנון פנים הבית ומטביעה לאורך ימים את חותמה על אדריכלות בית-הכנסת באירופה המרכזית והמזרחית. אשר לארון-הקודש, ערכו רב מבחינה סמלית-קדושתית; הוא בנוי מעל פני רצפת בית-הכנסת ותפקידו העיקרי לשמש מקום גניזת ספרי התורה ולציין את המזרח, הכיוון לירושלים עיר הקודש, ולסמל מבחינה דתית-לאומית את הגעגועים הנצחיים של עם משועבד לחיי חרות - אולם מבחינת התכנית אין הוא משפיע על סידורי הפנים. גם הפרדת אולם-התפילה המיועד לגברים, מה"פוליש" ומ"עזרת הנשים" אופיינית לכל בתי-הכנסות העתיקים ביותר שנשתמרו בחוג האשכנזי, הן בגרמניה וביהם והן בפולין. בבתי-כנסות אלה קיים תחילה רק אולם-תפילה לגברים, ואילו "הפוליש" ו"עזרת הנשים" נוספו להם לאחר גמר הבניין, לרוב לאחר זמן-מה. הראשון בעיקר כתוספת חיצונית של בית והשניה כתוספת חיצונית או כיציע (אמפורה) בפנים בית-הכנסת. "

"הדגשת מרכזיותו של האולם כוונתו ברורה; חשיבותה של הבימה ביהדות האשכנזית עולה על זו שביהדות הספרדית. אין כאן, במובן הפולחני או האדריכלי, שיון בין ה"ארון" והבימה. הבימה משמשת כאן שוב, כבימי קדם, המרכז הסמלי החשוב ביותר של בית-התפילה והסדר הליטורגי שלו; וסידור זה בא מאידך לרמז גם במובן-מה על יעודו החילוני המיוחד, של בית-הכנסת, כמקום כינוס לקהל ישורון, ולא כמקום תפילה בלבד. "

"העובדה, שהיהדות האשכנזית הדגישה את חשיבותו של אלמנט הבימה בתכנון פנים בית-התפילה, מראה לנו שהחלוקה הדו-סטווית של בית-הכנסת - זו שקבעה את מקום הבימה באמצע הבית, בין שני עמודיו, וכן חלוקת קמרון הכיפה, האופיינית לבתי-הכנסות הראשונים שנשתמרו מימי הביניים - אינה דבר שבמקרה."

"פנים בית-הכנסת בוורמיזא שימש דוגמא בולטת להדגשת חשיבותה הרבה של הבימה וערכה המרכזי - הסמלי, הרוחני כמעט, בבתי-הכנסת האשכנזיים העתיקים. הבימה נקבעה, כאמור, בין שני עמודי התווך וכל מקומות הישיבה (על הספסלים אשר לאורך הקיר המזרחי) חזיתותיהם הופנו לכיוונה; ואף הספסלים הנשענים על קיר הבימה "קרנו" (לפי ביטוי של קראוטהיימר) ממנה (ר' תחריטו של אברהם נוי, משנת 1840). סדור זה לא יצר כלל את הרושם של אולם-דו-סטווי, "לא-יהודי", אלא יותר של חלל, בו הורגש-הודגש אופיו המרכזי, בהתאם למסורת הדתית של יהדות אשכנז. "

"עוד פרט אדריכלי חשוב יש לציין בבית-הכנסת של וורמיזא - הלא הוא אולם "עזרת הנשים" או יותר נכון ביהכ"נ של נשים. אולם זה אף הוא דו-סטווי, אם כי כיפתו נשענת רק על עמוד אחד. "עזרת הנשים" צורפה כאן, כבנין חיצוני, נוסף, לקיר המערבי של הבית ותוספת זו לבנין הראשי גם היא ראשונית ואופיינית לכל בתי-הכנסת האשכנזיים העתיקים ביותר שנשתמרו הן בגרמניה והן בביהם ובפולין.

בנית בתי-הכנסת בעלי אולם דו-סטווי, נמשכת אף לתוך התקופה הגותית. בנטיה להמשיך בסדור אדריכלי-פנימי זה, במשך למעלה משלוש מאות שנה ודרך שלוש ארצות חשובות בגולה היהודית של אירופה המרכזית, גרמניה ביהם, ובפולין, אין לראות רק העתקת דוגמא קיימת - יש בה עיקר הכוונה לשמור על צורות מקובלות, מסורתיות - דבר האופייני כל כך להתפתחות היצירה האומנותית-דתית."

"המנהג של הנמכת רצפת ביהכ"נ השתרש כמעט בכל בתי-הכנסות העתיקים בחוג האשכנזי, וביחוד בפולין, אך דוגמתו הקדומה ביותר באירופה ידועה ב"עזרת הנשים" בוורמיזא. במקומות בהם לא הונמכה הרצפה היו נוהגים להנמיך במקצת את הרצפה במקום שלפני תיבת ("עמוד") החזן. "

"במקומות תלמודיים אין למצוא סמוכין למנהג הנמכת הרצפה של בית הכנסת, פרט אולי, למה שמסופר על ר' יונה אבנה דרבי מני, אשר בהתפלל לגשם היה רגיל לעמוד "בדוכתא עמיקתא, דכתיב שיר המעלות ממעמקים קראתיך ה'..." (תענית כ"ג, ע' ב'); או באמרת חז"ל: "אל יעמוד אדם במקום גבוה ויתפלל אלא במקום נמוך ויתפלל ... לפי שאין גבהות לפני המקום..."

"יציע "עזרת הנשים" עובר כמעט תמיד כאן לאורך הבניין וצורתו המקובלת - יציע כפול, היינו בעל שתי קומות, הבנוי לאורך הקיר הדרומי או הצפוני של אולם התפילה הראשי - פעמים תחת גג אחד עם אולם זה ופעמים כתוספת חיצונית לבנין."